

تصویر شماره ۱: نمای حیاط و اتاق پنج دری خانقاه نعمت الاهی، عکس: نگارنده

خانه مودت (خانقاه نعمت الاهی)

یادگاری ارزشمند از هنر دوره قاجار در یزد

دکتر علی اکبر شریفی مهرجردی

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

مقدمه

در بررسی‌های اولیه از آثار بجا مانده در خانه‌های دوره قاجار در یزد، تأثیر و نفوذ فرهنگ اروپایی در نقاشی‌ها به وضوح مشهود است. خانه‌های شهر یزد در دوره قاجار رونق بسیار داشته است و تاکنون خانه‌های قاجاری متعددی، که بر روی دیوار آن‌ها آثاری از نقاشی وجود دارد، شناسایی شده است. این نقاشی‌ها (دیوار نگاره‌های گچی) حاصل تلاش هنرمندانی است که بصورت بینارشته‌ای به دیگر فعالیت‌های هنری (نگارگری، طراحی فرش، طراحی پارچه، جلد سازی، قلمدانگاری) مشغول بوده‌اند. اما، این فرض نیز وجود دارد که رکود تخصص‌هایی چون مصورسازی کتاب و پیدایش حامیان جدید از طبقه متمول شهری عاملی در جهت گسترش نگارگری روی گچ بوده است. این نقاشی‌ها بر حسب نوع سفارش و توانایی مالی سفارش‌دهنده، اجرا و نگارگر با همان اصول فنی و برای امرار معاش، آثارش را در قطع بزرگتر روی دیوارهای گچی اجرا نموده است. بنابراین آثار موجود روی دیوارها شامل قلم‌گیری‌ها و رنگ‌پردازی‌هایی است که نشانگر مهارت آن‌ها در اجرای دقیق این

تصویر شماره ۲: سردر ورودی خانقاه نعمت الهی، کوچه گلچینان، عکس: نگارنده

فنون بر روی جلد و قطع کوچک قلمدان‌ها نیز می‌باشد. همچنین استفاده از بعضی نقوش و طراحی‌های خاص در این گچ‌نگاری‌ها که شامل: گل زنبق، پرندگان از جمله طوطی و مرغ ماهی‌خوار در قاب‌بندی‌ها، بیان‌کننده پیوستگی اصول اجرائی و زیباشناسی این نقوش با دیگر خانه‌های قاجاری در یزد و حتی شهرهای دیگری چون شیراز، کاشان، اصفهان و تهران می‌باشد (تصویر شماره ۱).

خانه مودت (خانقاه نعمت الهی)

خانه مودت (خانقاه نعمت الهی) از مجموعه دربند لاری‌ها است. این خانه در کوچه تبریزیان و در محله گودال مصلی و ضلع جنوبی خیابان قیام در نزدیکی چهارراه شهداء (امیر چخماق)، نزدیک خانه رسولیان محل دانشکده هنر و معماری یزد واقع شده است. در مورد تاریخ این بنا دو نظر متفاوت وجود دارد. این خانه به سال ۱۲۸۶ توسط یکی از بزرگان شهر به نام محمد ابراهیم لاری بنا شده است. این بنا یکی از نمونه‌های زیبا و در خور تحسین خانه‌های اعیانی قرن سیزدهم در یزد بوده که به عنوان خانقاه نعمت الهی از آن استفاده می‌شده است. مرحوم محمدعلی مودت در حدود سال ۱۳۴۲ ه.ش این خانه را خریداری نمود و پس از آن این بنا به خانه مودت شهرت یافت. دیوارهای بیرونی بنا، در قسمت مجاور کوچه، چون سایر خانه‌های قدیمی یزد با آندود کاهگل پوشیده شده است؛ لیکن سردر این خانه تنها قسمتی از نمای بیرونی است که در آن از آجر استفاده شده است. سردر، ساده و فاقد تورفتگی و سکوهای پاخور است. در نمای سردر خانه از روی ساباط کوچه گلچینان کاشی کاری هفت رنگی مشاهده می‌شود که عبارت «ولایت علی بن ابی طالب حسنی، فمن دخل حسنی امن من عذابی» نصب شده است که این روایت اندیشه کاربرد خانقاه را برای این مکان قوت می‌بخشد (تصویر شماره ۲).

دید می‌شود. وجود حوض کشیده و دو باغچه در طرفین آن، فضای دلنشینی را به حیاط بخشیده که به صورت یک باغ کوچک خودنمایی می‌کند. این خانه با اصول حیاط مرکزی احداث شده و سایر فضاهای معماری در گرداگرد آن به نحوی استادانه چیده شده‌اند. جهت‌گیری اتاق‌ها به گونه‌ای است که حداکثر تطابق با محیط و اقلیم گرم و خشک منطقه به وجود آمده است. در سمت شرق حیاط که در معرض تابش اشعه‌های تند آفتاب صبح است فضاهای اصلی زیست منظور نشده و تنها با آمودی از گچ، طاقچه‌هایی در دیوار تعبیه شده است.

در بررسی نوررسانی و تناسبات به کار رفته در این اتاق‌ها می‌توان تبخّر در چینش فضایی را حس نمود. چنانکه در اتاق‌های سه دری معمولاً نورگیری از عرض اتاق انجام گرفته است. ولی در اتاق‌های پنج دری و شکم دریده ارسی دار، نورگیری از طول اتاق می‌باشد. در این اتاق‌ها انعکاس نور از شیشه‌های الوان و رنگ‌های طلائی تزئینات، آینه‌های ریز و درشت، شیشه‌های رنگی، پنجره‌ها و ارسی‌ها باعث تعدیل نور شدید منطقه کویری شده است. نکته قابل توجه اینکه برای ورود به این اتاق‌ها، سلسله مراتب ساده‌ای با گذر از یک راهروی کوچک وجود دارد.

داخل اتاق‌ها با تزئینات معماری به زیبایی زینت شده‌اند. ردیف‌های منظم قطاربندی، طاقچه‌ها و رف‌ها، موجب تحرک افقی چشم بر روی دیوار می‌شود. در تمام این تزئینات ملاحظات دقیق هندسی و انتظام فضایی به چشم می‌خورد. ارسی با گره چینی پرکار و مشبک‌هایی با شیشه‌های رنگارنگ، چندین طاقچه و رف‌نما از جمله مشخصات اتاق‌های بزرگ این خانه به شمار می‌رود، به انضمام بخاری دیواری که پوشش خارجی آن با گچ و آئینه‌کاری و نیمه برجسته‌های رنگی و طلاکاری مزین شده است. همانند سایر بناهای منطقه، اتاق‌های سه دری به علت حجم کوچک فضا کارکرد فعالیت‌های

تصویر شماره ۳: نمای ارسی مثبت کاری، چوب و شیشه رنگی اتاق پنج دری، عکس: سجاد دهقانی

نقوش تزئینی اسلیمی نیز با حرکت‌های منظم و متوالی در قسمت پادامنی جلب توجه می‌کنند. نقوشی که مبداء آن طبیعت بوده و به وفور جای خود را در تزئینات دیواری باز کرده است. در این اتاق طرح کوه‌ها از چین، حیواناتی چون فیل از هند و ساختمان‌هایی که گویا با رعایت پرسیکتیو کار شده‌اند، از اروپا تقلید شده است و طرح‌های اسلیمی و گل و بته ایرانی، در آن دیده می‌شود. لیکن آنچه یک اثر کامل دیواری را به وجود آورده، ذوق نقاش ایرانی است که حرکاتی موزون و دیدنی را در جهت تکمیل معماری داخلی و تزئینات وابسته به آن برگزیده است.

در این اتاق رنگ سبز و قرمز از جمله رنگ‌هایی هستند که در کنار طلائی، در قالب نقش پرده‌ای، کمر بندوار سرتاسر اتاق را پر کرده‌اند. تابلوهای کوچک منظره، به صورت قرینه، در فاصله ترنج‌های طلائی، نمایانگر طبیعتی هستند که نیاز به آن، انسان ساکن کویر را تسلی می‌بخشد. طرح‌های اسلیمی و گل‌های قرمز و صورتی، از جمله طرح‌های

افراد خانه را داشته و از اتاق‌های شکم دریده ارسی دار، جهت پذیرایی از میهمانان و برپایی مراسم مختلف بهره می‌جسته‌اند. طرفین اتاق‌های بزرگ ارسی دار را برای مقابله با رانش حاصل از ارتفاع بلند طاق‌ها و مهار تنش‌های حاصله، دو طبقه ساخته‌اند به نحوی که مجموع ارتفاع دو طبقه طرفین، معادل با ارتفاع اتاق بزرگ اصلی است. بادگیر در سمت جنوب شرقی مجموعه قرار دارد و نسیم حاصل از آن در اتاق شکم دریده تابستان نشین جریان می‌یابد. بدین ترتیب محل استقرار بادگیر و نسیم حاصل از آن، در مکانی است که نور خورشید کمترین تأثیر را بر فضای داخلی دارد. تزئینات اتاق‌های این بنا را می‌توان به عناوین زیر تقسیم بندی نمود:

- تزئینات آئینه‌بری تخت، حواشی نقاشی با گره‌سازی‌های مختلف مخصوصاً در طاقچه‌ها که به صورت آئینه‌ای نسبتاً بزرگ در وسط طاقچه کار شده است.

- تزئینات گچ‌بری برجسته، ساده یا رنگ آمیزی و طلاکاری شده همراه با آئینه‌های ریز و درشت.

- تزئینات نقاشی پرده‌سازی به فاصله یک متری از کف و چسبیده به طاقچه‌ها (پادامنی).

- تزئینات نقاشی حاشیه‌سازی با رنگ‌های ساده تخت که اغلب در اطراف فضای معماری انجام گرفته و گاهی به نقش گل نیز آراسته شده‌اند.

- منظره‌سازی‌های کوچک در قاب‌های مستطیلی، جای گرفته در قسمت فوقانی پادامنی.

- نقاشی موضوعات مذهبی، اساطیری و تاریخی از جمله معراج پیامبر، صحنه نبرد رستم با افراسیاب، و نقش یکی از شاهزادگان قاجار در شکارگاه.

- گل و بته و نقش پرندگان و حیوانات دیگر مخصوصاً در قسمت گوشواره‌ها (تصویر شماره ۴).

تصویر شماره ۴: بخشی از تزئینات اتاق گوشواره خانقاه نعمت الهی، طرح گلدانسازی، عکس: نگارنده

تصویر شماره ۵: بخشی از یادامنی (آزاده سازی)، اتاق شاهنشین، خانقاه نعمت الهی، عکس: نگارنده

تصویر شماره ۶: نقاشی های سقف اتاق گوشواره غربی، عکس: نگارنده

غالب این پادامنی هستند. در این بنا به گچ بری، آئینه کاری و نیم برجسته های رنگی نسبت به نقاشی های تصویری بیشتر توجه شده است. با این همه، نقوش کار شده در گوشواره ها تلفیقی موزون از تمامی تزئینات است که هر یک مناسب با فضا و در ارتباط با حرکت های خطوط حاکم بر معماری به کار گرفته شده اند. سقف، مقرنس، آزاره و داخل طاقچه ها با طلاکاری، آئینه کاری، نقش گلدان های پرگل، درختان و ساختمان های تزئین شده و فضایی از رنگ و نقش در این هشت گوش کوچک دیده می شود. نقش ساختمان ها با استفاده از پرسپکتیو در پلان های نقاشی، مؤید تأثیر آن از هنر اروپا است (تصویر شماره ۵).

در نماهای دیگر از داخل گوشواره، درهای چوبی با نقوش تزئینی و در جای دیگر گلدان های پر گل، درخت سرو و انواع دیگر تزئینات گیاهی، همراه با نقش عقاب و دیگر پرندگان مشاهده می شود. کوه هایی که یادآور نقاشی های چینی است، درختان سرو، گل هایی با شاخ و برگ زیاد، جای گرفته در گلدانی طلائی، سطوح این هشت ضلعی را برای ارائه خود انتخاب کرده اند. رنگ طلائی در میان این نقاشی ها بسیار تأثیرگذار بوده و در میان سفیدی گچ می درخشد. البته بعضی از قسمت های نقاشی ها ریزش کرده که با لایه ای از گچ این بخش ها را پوشانده اند (تصویر شماره ۶).

آئینه کاری، تزئینات و نقاشی های موضوعی خانقاه نعمت الهی نیز دارای ویژگی های منحصری هستند. یکی از صحنه های نقاشی این فضا که دارای اهمیت خاصی است، صحنه معراج حضرت رسول است. این اثر بر قسمت فوقانی دیوار اتاق گوشواره غربی، نقاشی گردید. این نقاشی با امضای «عمل فرخ خان فی شهر شعبان سنه ۱۲۸۶ هجری» ثبت شده است. ثبت این اثر مذهبی با موضوع معراج حضرت رسول بیانگر پیشینه عملکرد این بنا به عنوان خانقاه است و در عین حال سوالات متعددی را در خصوص منشاء این نگاره دینی و ارتباط آن با خانقاه مطرح می سازد (تصاویر شماره ۷ و ۸).

تصویر شماره ۷: بخشی از دیوارنگاره خانقاه نعمت‌اللهی، صحنه رزم افراسیاب، عمل فرخ‌خان، عکس: نگارنده

نتیجه‌گیری

تأثیر هنر غرب در ایران که از زمان صفویه آغاز شده بود و در دوره زند و قاجاریه رونق بیشتری می‌یابد و شئون مختلف فرهنگ و هنر، خصوصاً دیوارنگاری را متأثر می‌سازد. در دوره قاجار تنوع زیادی در هنرهای مرتبط با معماری و طرح‌ها و نقاشی‌ها مانند کاشیکاری، گچ‌بری و آئینه‌کاری با انواع نقوش مختلف به چشم می‌خورد و نقاشی روی گچ در دوره قاجار عمومیت پیدا می‌کند. این طراحی‌ها معمولاً ساده و بی‌پیرایه هستند و این سادگی ناشی از عامی بودن نقاشان و نداشتن تعلق خاطر به اصول نقاشی بوده است. برخلاف نقاشی رسمی درباری دوره قاجار، دیوارنگاری روی گچ ویژگی‌های دیگری از آن خود دارد. این آثار بر خلاف آثار نگارگری کتب دارای ابعادی بزرگ است و از محدودیت کتاب و بوم آزاد، زیرا برای زیباسازی و تزئین درون و بیرون خانه‌ها، باغ‌ها و کاخ‌ها، سردر گرمابه‌ها، زورخانه‌ها و سقاخانه‌ها، تکیه‌ها و حسینیه‌ها، گذرگاه‌ها و دروازه‌ها به کار برده می‌شدند.

در روند تحول موضوعی و تزئینات معماری می‌توان گفت، در دوره قاجار طرح‌ها و نقش‌ها متأثر از نقوش طبیعت‌گرایانه مانند گل‌های زنبق و نیلوفر آبی و انواع پرندگان و سایر نقش‌ها قرار داشته است و در واقع اهمیت تزئینات معماری در این است که این تزئینات بایستی همواره مکمل و تملیظ‌کننده فضاهای معماری باشند. از خصوصیات دیوارنگاره‌های این دوره استفاده از نقوش گل و مرغ و گل و بوته با گل‌های زنبق است نمونه‌های آن در بناهای این دوره به فراوانی یافت می‌شود و می‌توان به اتاق‌هایی اشاره نمود که با نقوش گل و بوته و ختایی و اسلیمی با زمینه‌های طلااندازی شده در این دوره بر روی گچ مزین شده است. در اوایل دوره قاجار تأثیر معماری و خصوصاً هنرهای وابسته به آن بسیار زیاد است و این شیوه تا اواسط این دوره ادامه می‌یابد. با این وجود اگر سقف بناها در دوره زندیه عموماً مقرنس‌کاری و گچ‌بری شده و بر روی آن نقاشی گل و مرغ و نقش اسلیمی و ختایی کار می‌شده در نقاشی دوره قاجار تأثیر از آثار نقاشی غرب بیشتر بوده و در تزئین دیوارها

تصویر شماره ۷: بخشی از دیوارنگاره معراج حضرت رسول عمل فرخ خان به تاریخ ۱۲۸۶ ه.ق واقع در اتاق گوشواره خانقاه نعمت‌اللهی، عکس: نگارنده

نیز در این دوره آئینه‌کاری رواج بیشتری می‌یابد و شیوه‌های مختلفی از آئینه‌کاری متداول می‌شود.

تزئینات و نقاشی‌های دیواری موجود در خانه‌های دوره قاجار یزد جدا از این جریان نبوده و از شیوه تزئینات خانه‌های زند و قاجار در شیراز متأثر است. وجود نقوش گیاهی، پرندگان و گل و مرغ، در این گچ‌نگاری‌ها بیان‌کننده اشتراکاتی است که هنرمند در دیگر مهارت‌های هنری همچون طراحی فرش، جلدسازی و قلمدان‌نگاری داشته است. این ارتباط زنجیره‌وار بین نقوش تزئینات داخلی خانه‌های قاجار در یزد نمایانگر یک خط سیر و پیوستگی فنی و زیباشناختانه را در این دوره خاص است. در این روند می‌توان به اصول مشترک در اجرای این مجموعه از دیوارنگاره‌های گچی در مقایسه با نگارگری ایرانی که با رعایت اصول طراحی، قلم‌گیری، رنگ‌بندی، طلااندازی، قاب‌بندی، گلدان‌سازی، گل و مرغ، نقوش حیوانی، نقوش گیاهی، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها منتهی در ابعاد وسیع دیوارها و سقف اتاق‌ها اجرا شده دست یافت. پدیدآورندگان این آثار از میان مردم عادی برخاسته‌اند و کار خود را به شیوه سنتی، در عمل و زیردست استاد آموخته‌اند. آثار نقاشی دیواری روی گچ در خانه‌های اعیانی یزد، نمونه‌هایی ارزشمند از این شیوه نقاشی می‌باشد. ■

منابع

- ۱- آغداشلو، آیدین (۱۳۷۶)؛ اقبال‌طفلی صورتگر شیرازی؛ گردآوری و تصویر از جاسم غضنابنپور؛ انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور؛ تهران.
- ۲- افشار، ایرج (۱۳۵۰)؛ یادگارهای یزد (معرفی آئینه‌تاریخی و آثار باستانی شهر یزد)؛ جلد دوم؛ انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- ۳- پاکباز، رویین (۱۳۸۳)؛ نقاشی ایران از دیرباز تا امروز؛ انتشارات زرین و سیمین؛ تهران.
- ۴- حاجی قاسمی کامبیز (۱۳۸۳)؛ گنجنامه خانه‌های یزد، مرکز اسناد دانشکده معماری و شهرسازی، دفتر چهارم، تهران.
- ۵- جعفری جلالی، بهنام (۱۳۸۲)؛ نقاشی قاجاریه نقد زیبایی‌شناسی، انتشارات کاوش قلم، تهران.
- ۶- شریفی مهرجردی، علی‌اکبر (۱۳۸۸)؛ تزئینات دیواری و نقاشی‌های روی گچ اثر فرخ خان در خانقاه نعمت‌اللهی (دوره قاجار در یزد)، دومین همایش هنرهای زیاده‌رفته (فرهنگستان هنر)، مجموعه مقالات، جلد سوم، تهران.
- ۷- شریفی مهرجردی، علی‌اکبر (۱۳۹۴)؛ تحلیل دیوارنگاره معراج پیامبر در خانه مودت یزد با تأکید بر رابطه این اثر با کاربری بنا، همایش بین‌المللی سیمای حضرت محمد در هنر، دانشگاه سیستان و بلوچستان، مجموعه مقالات، زاهدان.
- ۸- فلور، ویلم و دیگران (۱۳۸۱)؛ نقاشی و نقاشان دوره قاجار؛ یعقوب آژند؛ انتشارات ایل شاهسون بغدادی، تهران.
- ۹- کاظمینی، میرزاحمد (۱۳۸۲)؛ دانشنامه مشاهیر یزد؛ انتشارات بنیاد فرهنگی پژوهشی ریحانه الرسول؛ یزد.
- ۱۰- کمالی، علیرضا (۱۳۸۵)؛ مروری بر تحولات دیوارنگاری در ایران، نشر زهره، تهران.